

Max Weber's Verstehen tradition in Taha Hussein's critique of emphasis on the introduction to the historical methodology with an book *Fi al-Adab al-Jahili*

Abdoallah Hosseini¹, Assistant Professor of Farhangian University-Tehran, Iran

Received: 02-01-2021

Accepted: 29-06-2021

Introduction: Taha Hussein is an Egyptian literary figure of the twentieth century who has played an effective role in promoting the written culture of the contemporary Arab world by creating numerous works in the field of history and literature. He has been able to play the same role in the Arab philosophical tradition as founded by Descartes in the Western philosophical tradition.

The purpose of this study is to analyze the method of Taha Hussein's historiography by emphasizing the introduction chapter of the book *Fi Al-Adab Al-Jahili*. It also seeks to enumerate the theoretical foundations of Taha Hussein's methodology and evaluate it epistemologically. In addition, it attempts to weigh its epistemology in terms of importance, validity and contemporaneity of the Verstehen tradition according to the theoretical foundations of the Max Weber method. The study criticizes the efficiencies and inefficiencies of this epistemology too.

Methodology: This study describes Taha Hussein's approach for the historiography of ignorant poetry and criticizes its efficiencies and inefficiencies with a comparative descriptive method and a conceptual analysis approach.

Results: Contrary to Taha Hussein's approach, the historian does not avoid the value system in all the stages of a research process to apply the components of the value system, nor can the natural sciences in the postmodern reading, despite claiming objectivity, be free from value biases. This is because theories are not only the product of reflection and thinking on an object but also the result of genius, profound reflection and, in general, the interaction of the subject and the object.

Neither the dogmatism of objectivists and Taha Hussein nor the relativism of subjectivists and postmodernists alone leads the historian to the destination, because both approaches believe in methodological exclusivism in history and historiography. But the third approach, which made history a continuous dialogue between the historian and the event, and the acquisition of knowledge as the result of the interaction of the mind and the object are more effective.

Truth-based propositions that convey extra-mental facts are not limited to the field of experimental science. Therefore, they cannot be included in the limited field of experimental science with a hasty and incorrect generalization and the possible fallacy of "whole-to-part definition"; they can be redefined under the propositions of mathematics, logic, philosophy, history, and so on.

Discussion: Verstehen is a school of thought in which the agent of the mind, the presuppositions, the philosophical foundations of ontology, anthropology, and values play major roles, whether or not the historian is aware of such data when historiographing. The purpose of this method is not only to reconstruct an event but also to reach the thought behind it, and it is obvious that the realization of this work

¹ - Corresponding Author Email: dr.hosseinyiran@gmail.com

will be possible only by rethinking this thought in the mind of the historian. Verstehen is the way in which we understand the inner meanings of phenomena along with a kind of sense of empathy and spiritual closeness to the social and historical actor. There is no doubt that this approach is very different from what is common in the natural experimental sciences because observation and experimentation can be effective by providing general rules to recognize inanimate objects. If a sociologist or a historian does not understand social and historical behavior and its hidden meanings, no other analysis or explanation can be very effective.

Objectivity, which is an important topic in historical epistemology, means that historical events must have features and components acceptable to all historians so as to pass what happened on to others, regardless of their values and beliefs and assumptions in general.

The most important discussion that Max Weber has dealt with in the field of historical research is the study of the position of the historian's value system and his beliefs and its impact on the historiographical process. When a researcher enters the research process, his values inevitably fall in the field of research and any understanding or perception achieved between human beings, consciously or unconsciously, is influenced by the theoretical philosophical foundations as well as the value system of the researcher. Weber considers value neutrality to be necessary only at the stage of possible collection or gathering. He distinguishes between the gathering authority, which is concerned with the choice of a subject for research, and the arbitral authority, which makes the distinction.

Taha Hussein, who was concerned with the gap between tradition and modernity, sought to transform the educational system of his time by innovating a method of literary historiography. He also tried to establish Egyptian modernity by reviving traditional literature. While criticizing the traditional method, he emphasized the objectivity and methodization of research and writing the history of literature. In order to confront the two traditional and modern paradigms, he intended to create a homogeneous combination in historiography and to choose a middle method that was a combination of the Azhari tradition and modern methodology. To this end, he criticized the method of literary historiography and the old and new approaches to teaching at his time, which lacked critical accuracy. He preferred Descartes's skeptical method and his philosophical reflections, but he turns to the foundations of his method. In general, the theoretical components of Taha Hussein's literary historiography can be itemized as follows:

- a) Doubtfulness of a method as a basic rule for believing historical propositions
- b) The complete emptiness of the researcher's mind of any presuppositions, patriotic tendencies, and religious beliefs as well as being generally devoid of any credibility and value propositions
- c) Making a distinction between the intellect and the heart and freeing the intellect from the bondage of all the three inner realms of man, namely emotions, feelings and excitements.
- d) Lack of adherence to anything but theoretical and practical commitment to the correct scientific method of research.

Conclusion: The result of this research indicates that, in addition to being an epistemological category, historiography has a historical function. Therefore, it is not devaluated and cannot be devoid of the presuppositions, philosophical foundations and the culture of the researcher of history in general, nor is such an approach desirable in historiography.

Keywords: Taha Hussein, Max Weber, Verstehen, Epistemology, Methodology.

خوانش سنت تفهیمی ماکس وبر در نقد روش‌شناسی تاریخی طه حسین با تأکید بر مقدمه کتاب "في الأدب الجاهلي"

عبدالله حسینی^۱، استادیار دانشگاه فرهنگیان تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۰۸

چکیده

طه حسین، یکی از چهره‌های ادبی قرن بیستم در مصر است که با خلق آثار متعددی در گستره‌ی تاریخ و ادبیات، نقش مؤثری در پیشبرد فرهنگ مکتوب جهان معاصر عرب برجای نهاده است؛ به گونه‌ای که توانسته همان نقشی را در سنت فلسفی عرب ایفا کند که دکارت در سنت فلسفی غرب بنیانگذار آن بوده است. هدف این پژوهش، تحلیل روش تاریخ‌پژوهی طه حسین با تأکید بر مقدمه‌ی کتاب «في الأدب الجاهلي» است. نویسنده می‌کوشد ضمن برشمردن مبانی نظری طه حسین، نشان دهد که روش او بر اساس سنت تفهیمی ماکس وبر تا چه اندازه برای تدوین و تحلیل وقایع و رخدادهای گذشته کارآمد است. نتیجه‌ی حاصل از این تحقیق بیانگر این موضوع می‌باشد که تاریخ‌پژوهی علاوه بر مقوله‌ای معرفتی، از کنشی تاریخی نیز برخوردار است؛ بنابراین نه تنها ارزش‌گریز نیست و نمی‌تواند تهی از پیش‌فرض‌ها، مبانی فلسفی و به‌طور کلی فرهنگ پژوهشگر تاریخ باشد، بلکه چنین رویکردی در تاریخ‌نگاری مطلوب هم نیست.

کلید واژه‌ها: سنت تفهیمی، معرفت‌شناسی، روش‌شناسی، طه حسین، في الأدب الجاهلي.

مقدمه

روش‌شناسی، تحقیق و توجیه‌پذیری گزاره‌های معرفتی بخش بنیادین فلسفه‌ی علم است که دو حوزه‌ی مهم هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی را به هم پیوند می‌زند. معرفت‌شناسان با پرسش از اینکه مورخان روایت‌های تاریخی را کشف می‌کنند یا برمی‌سازند؛ ناگزیر از بازشناسی سهم فاعل شناسا هستند. به‌طور کلی پارادایم معرفت‌شناختی و رابطه‌ی سوژه^۱ (فاعل شناسایی) و ابژه^۲ (متعلق شناسایی) که از مهم‌ترین مفاهیم فلسفه‌ی مدرن به حساب می‌آید و بسیاری از نظریات شناختی عصر معاصر پیرامون این دو واژه و نسبت میان آنها دور می‌زند، از سه رهیافت کلی خارج نیست:

۱- بازساخت‌گرایی (ابژکتیویسم^۳)، یا رویکرد اصالت ابژه که در ترجمه‌ی فارسی "عینیت‌گرایی" نیز عنوان شده است، ذهن سوژه یا فاعل شناسا را آینه‌ای منفعل تلقی می‌کند که ابژه یا متعلق شناسایی در آن انعکاس می‌یابد و تجربه‌ی حسی و عینی را مقدم بر شناخت درونی و ذهنی می‌داند. «شناختی که موافق نظام هستی باشد، درخور صفت حقیقی است و معرفتی که از واقعیت به دور باشد، شناخت سقیم یا دور از حقیقت است» (آگ برن و نیم کوف، ۱۳۸۸: ۴۳). از سویی دیگر، این رهیافت، کثرت تفسیرها را جز یکی بر نمی‌تابد و موافق کاربست روش علوم طبیعی بر علوم انسانی است. تاریخ نیز در این رهیافت، چیزی جز کشف گذشته و بازسازی دوباره‌ی آن نیست و اگر مورخ صادقانه و مجدّانه به تحقیق پردازد می‌تواند گذشته را آن‌چنان که بوده کشف کند و در صورت وجود شواهد و مدارک کافی، یکبار و برای همیشه تاریخ نهایی پدیده را بنویسد. ابژکتیویسم، پوزیتیویسم^۴ و طه حسین با مدعیات و استدلال این نحله هم‌دلی دارند و تلاش می‌کنند روش تحقیق علوم طبیعی را در علوم انسانی به‌کار گیرند، آن را کمیت‌پذیر کنند و به اندازه‌ی علوم طبیعی به آن عینیت بخشند.

۲- واساخت‌گرایی (سوبژکتیویسم^۵) یا رویکرد اصالت سوژه که در زبان فارسی "ذهنیت‌گرایی" نیز ترجمه‌شده و به معرفت‌عینکی معروف است؛ شناخت درونی و ذهنی را مقدم بر تجربه‌ی حسی و عینی می‌داند و حقیقت را نه امری عینی و بیرونی، بلکه ذهنی، درونی و وابسته به سوژه تلقی می‌کند، «صورت و ساخت نظریه‌ها همانا فرا افکنده ذهن بر هیولای بی‌شکل داده‌های حسی است» (باربور، ۲۰۱۳: ۷۹)؛ لذا از حقیقت‌های نسبی و متغیر سخن می‌گوید، نه از حقیقت مطلق و ثابت. همچنین معیار صدق را نه در عینیت برون ذهنی، بلکه در مبانی و اصول فلسفی، ارزش‌ها و معرفت‌های پیشین می‌داند. و با آشکارسازی گسست هستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه‌ی تاریخ، تلقی کشف گذشته را به‌چالش می‌کشد. در این رهیافت رابطه‌ی بین تاریخ و گذشته به‌طور

کلی قطع می‌شود، تاریخ را در فرآورده‌ی ذهنی منحصر می‌کند و تاریخ‌نگاری و مفاهیم بنیادینی همچون حقیقت و عینیت را نه به‌مثابه علم و گونه‌ای معرفت‌شناختی، بلکه با نوعی زیباشناختی و نقد ادبی همخوان می‌داند و روایت تاریخی را بیش از اینکه ناظر به واقعیتی بیرون از ذهن بدانند، آن را محصول قوه‌ی تخیل مورّخ می‌داند. سوپژکتیویسم، پرسپکتیویسم^۶ و به‌طور کلی گفتمان‌های پسا مدرنیستی که با عنوان «راسیونالیست» یا عقل‌گرا نیز شناخته می‌شوند در ذیل این نظریه قرار دارند.

۳- برساخت‌گرایی؛ این رهیافت با ردّ سوپژکتیویستی عینکی و ابژکتیویستی آینه‌ای، معرفت را محصول تفاعل، تعامل و همکنشی ذهن (سوژه) و عین (ابژه) می‌داند؛ زیرا «در پژوهش علمی، هم ذهن عالم و هم عین معلوم دخیل است» (همان: ۲۱۹). تاریخ در این رهیافت نه مثل رهیافت اول مساوی با گذشته است و نه مثل رهیافت دوم، گذشته را به‌طور کلی دسترس ناپذیر تلقی می‌کند؛ بلکه مورّخ را در برزخ عینیت خردگرای جزم‌اندیش و ذهنیت نسبی‌گرای شکاک قرار می‌دهد و از مبانی نظری معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی مورّخان در توصیف و تبیین رویداد تاریخ نیز غفلت نمی‌ورزد؛ لذا وحدت روش را به‌مثابه امری متعارف نمی‌پذیرد و با کاربست الگوی علوم طبیعی بر روش تحقیق علوم انسانی موافق نیست. ماکس وبر^۷ و مروّجین مکتب تفهیمی تفسیری با مدعیات و دلایل این نحله همدل و همداستان هستند.

«طه حسین» نویسنده، مترجم و تاریخ‌نگار جهان عرب که «عمید الأدب العربي» و «راند عصر التنویر» لقب گرفته است، نه تنها بخشی از فرهنگ عربی را نمایندگی می‌کند؛ که طلیعه‌دار نواندیشان و نوآرانی می‌باشد که به بازسازی اندیشه و سنت عربی-مصری پرداخته است. وی روش تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری ادب جاهلی را بنابر بر اذعان خود در کتاب «في الأدب الجاهلي» با نوعی شک علمی که متأثر از دکارت^۸ فرانسوی بود آغاز کرده و با ارائه‌ی روشی جدید که موافقت و مخالفت بسیاری را برانگیخته است، توانسته روش‌شناسی و سنت خوانش تاریخی جهان عرب که فاقد نوآوری، ایده‌پردازی و مسأله‌مندی بود را به چالش بکشد. از جهت دیگر ماکس وبر یکی از اندیشمندان حوزه‌ی معرفت‌شناسی و از مروّجین سنت تفهیمی است؛ این سنت فلسفی مبتنی بر تبیین و تحلیل رفتار اجتماعی از طریق همدلی، تفاهم و ادراک کامل ماهیت آنها می‌باشد. بر اساس این سنت فلسفی، تفهیم نوعی احساس یگانگی با کنش‌گری است که فرد در صدد فهم آن می‌باشد؛ لذا عامل ذهن، یعنی سیستم ارزشی و مبانی فلسفی مورّخ، نقشی اصلی را در آن ایفا می‌کند.

بنابراین، با توجه به اهمیت «طه حسین» به‌عنوان پیشگام جنبش‌های ادبی جهان عرب و

طلیعه‌دار حوزه‌ی معرفت‌شناسی به‌ویژه در مطالعات تاریخی ادبی، شایسته است که روش او در نقد اشعار جاهلی با روش تاریخ‌پژوهی مدرن محک بخورد؛ و کارآمدی‌ها و ناکارایی‌های آن مورد نقد قرار گیرد. لذا این مقاله می‌کوشد ضمن برشمردن مبانی نظری روش‌شناسی طه حسین، آن را از نظر معرفتی ارزیابی کند و میزان معرفت‌بخشی آن را با توجه به اهمیت، اعتبار و معاصر بودن سنت تفهیمی، در ترازوی مبانی نظری روش ماکس وبر بسنجد. لذا صبغی دلالت‌شناختی و توصیفی دارد نه تجویزی هنجاری و متضمن برکشیدن متد طه حسین و فرو نهادن متد ماکس وبر و بر عکس نیست.

این مقاله با روش توصیفی-تطبیقی و با رویکرد تحلیل مفهومی به تشریح رویکرد طه حسین در تاریخ‌نگاری اشعار جاهلی و نقد کارایی‌ها و ناکارآمدی‌های آن می‌پردازد و در صدد پاسخگویی به سؤالات زیر است:

- ۱- مبانی نظری و مؤلفه‌های تاریخ‌پژوهی ادبی طه حسین با تأکید بر مقدمه‌ی کتاب «فی الأدب الجاهلی» کدامند؟
- ۲- روش تفهیمی ماکس وبر چگونه در روش تاریخ‌نگاری ادبی طه حسین بازتاب یافته است؟
- ۳- روش تاریخ‌پژوهی ادبی طه حسین بر اساس سنت تفهیمی ماکس وبر تا چه اندازه استحکام نظری و امکان کاربست عملی دارد؟

پیشینه‌ی تحقیق

تاکنون پژوهش‌های فراوانی در قالب کتاب و مقاله درباره‌ی طه حسین و تحقیقات او نگاشته شده است که به بعضی از آنها اشاره می‌شود:

در سه کتاب «نقد کتاب فی الشعر الجاهلی» نوشته‌ی محمد فرید وجدی (۱۹۲۶م)، «الشهاب الراصد» به‌قلم محمد لطفی جمعة (۱۹۲۶م) و «محاضرات فی بیان الأخطاء التي اشتمل علیها کتاب فی الشعر الجاهلی» نوشته‌ی الشیخ محمد الخضری (۱۳۴۵ق)، ضمن تحلیل دیدگاه‌های نقدی طه حسین، به ردّ تشکیک او در اشعار جاهلی و بررسی دلایل وی پرداخته‌اند. در کتاب «المرايا المتجاورة» نوشته‌ی جابر عصفور (۱۹۸۸م)، ضمن تأیید رویکرد نقدی طه حسین، به نوآوری او در حوزه‌ی نقد نیز می‌پردازد.

کتاب «أسلوب طه حسین فی ضوء الدرس اللغوي الحدث» (لاتا) نوشته‌ی البدراوی زهران، به طور کلی به بررسی سه مقوله‌ی بررسی معنی سبک، بررسی آواشناسانه‌ی اثر و بررسی ترکیب‌های به‌کاررفته در کتاب از نقطه‌نظر آوایی پرداخته است.

در میان مقالات نیز می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

«روش‌های تاریخ‌نگاری ادبی نزد نویسندگان معاصر عرب» مقاله‌ای از حسن دادخواه تهرانی و فاطمه سعدونی (ادب عربی، شماره ۱: ۱۳۹۰) است که در آن، ضمن اشاره به شیوه‌های ادبا و تحلیل ناقدان برجسته در این حوزه، به معرفی طه حسین نیز می‌پردازد.

مرضیه کهن دل و غلامرضا کریمی فرد در مقاله‌ی «تطورالنقد عند طه حسین» (دراسات الأدب المعاصر، العدد ۳۵: ۱۳۹۶)، ضمن بررسی تحولات و تطورات نقد ادبی معاصر بدون اشاره به روش تاریخ‌نگاری طه حسین، تنها به رویکرد و دیدگاه‌های نقدی او بسنده کرده‌است.

در مقاله‌ی «تحلیل رویکرد تاریخ ادبیات‌نگاری طه حسین بر اساس روش اسکینر با تأکید بر مقدمه‌ی کتاب فی الأدب الجاهلی» نوشته‌ی رقیه رستم پور و مهناز اعتضادی فر (لسان مبین، شماره ۳۳: ۱۳۹۷)، ضمن اینکه به ویژگی‌های رویکرد تمدنی طه حسین در تاریخ‌نگاری ادبیات عربی اشاره شده، به بازتاب مؤلفه‌هایی همچون زمینه، زمانه، مؤلف و متن در کتاب فی الأدب الجاهلی بر اساس روش اسکینر نیز پرداخته شده‌است.

اما آنچه که این پژوهش را از دیگر نوشته‌ها و تحلیل‌ها متمایز می‌سازد، رویکرد آن در نقد روش تاریخ‌پژوهی ادبی طه حسین بر اساس مبانی نظری فلسفی سنت تفهیمی ماکس وبر است که تا پیش از این چنین تحقیقی صورت نگرفته است و نشان می‌دهد که روش تاریخ‌نگاری ادبی او تا چه اندازه استحکام نظری و امکان کاربست عملی دارد.

مبانی نظری روش‌شناسی سنت تفهیمی ماکس وبر

سنت تفهیمی مکتبی است که عامل ذهن یعنی پیش‌فرض‌ها، مبانی فلسفی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی نقش اصلی را در آن بازی می‌کند؛ خواه مورخ به هنگام تاریخ‌نگاری از این قبیل داده‌ها آگاه‌باشد خواه نباشد. هدف این نحله «نه تنها بازسازی یک واقعه، بلکه رسیدن به فکر نهفته در پس آن است و بدیهی است که تحقق این کار تنها با بازاندیشی این فکر در ذهن خود مورخ امکان‌پذیر خواهد بود» (الیاسی، ۱۳۸۸: ۴).

با وجود اینکه ماکس وبر از حیث روش در تحقیقات اجتماعی با سنت تفهیمی هم‌دل و هم‌داستان است؛ اما او از یک طرف با سویی تجربی محض پوزیتیویست‌ها و از طرف دیگر با سویی هنجاری سنت تفهیمی به مخالفت بر می‌خیزد؛ چرا که وبر در عصری می‌زیست که مباحث مربوط به فلسفه‌ی علم، به‌ویژه روش‌شناسی تحقیق و امکان یا عدم امکان کاربست روش علوم طبیعی بر علوم انسانی، به یکی از مهم‌ترین مباحث علوم انسانی تبدیل شده بود؛ لذا «در

بحث روش‌شناسی هم با سطحی‌گرایی پوزیتیویسم مقابله می‌کند هم با موازین ایده‌نالیسم» (شرفی، ۱۳۸۸: ۵) و توانست با اتخاذ رهیافت برساخت‌گرایی که معرفت را محصول تأثیر و تأثر ذهن (سوژه) و عین (ابژه) می‌داند، نقطه‌ی عطفی را در حوزه‌ی روش‌شناسی علم پدید آورد؛ تا از یک سو با سطحی‌نگرهای پیرو پوزیتیویسم که تنها روش علوم طبیعی را مقبول می‌دانستند مقابله کند و از سوی دیگر با معیارهای ذهنی‌گرایان که روش علوم اجتماعی را متمایز می‌پنداشتند، به مخالفت برخیزد.

تفهّمی‌بودن تاریخ

تفهّم عبارت است از روشی که با کمک آن همراه با نوعی احساس همدلی و قرابت روحی با کنش‌گر اجتماعی و تاریخی معانی درونی پدیده‌ها درک می‌شود؛ بر این اساس، «جامعه‌شناسی علمی است که هدفش تفهّم تفسیری کنش اجتماعی برای دستیابی به تبیین علل، مسیر و آثار آن است» (Weber, 1964: 29). مطابق با این تلقی، مورّخ وقتی می‌تواند مدّعی شود که یک واقعیت تاریخی یا عمل یک کنش‌گر تاریخی را درک کرده که چنان با او هم‌دل شود که اگر او هم به‌جای آن کنش‌گر قرار داشت، همان کار را انجام می‌داد و همان چیزی را احساس می‌کرد که خود کنش‌گر تاریخی احساس می‌کند و می‌فهمد.

بنابر آموزه‌های این رویکرد که از حیث گونه‌شناسی از نوع جامعه‌شناسی درون‌گرا است؛ تفسیر پدیده‌های اجتماعی و تاریخی فقط از طریق بازتولید و کشف معانی نهفته در آن پدیده‌ها میسر است و هدف آن هم چیزی جز بازسازی معنا نیست؛ یعنی وقتی افراد با رفتار و آداب فردی و اجتماعی انسان‌ها سر و کار دارند، ناچارند به‌جای تبیین علّی و معلولی، معنای آن افعال را از دید کنش‌گر معناکاوی و درون‌بینی کنند؛ چرا که انسان موجودی اعتبارساز است و به دلیل همین اعتبارساز بودن، همه‌ی افعال و کنش‌های او معنا دارد؛ یعنی انسان در رفتار خود از قواعدی پیروی می‌کند که حامل معنا بوده و به همین دلیل قابل فهم است. کلیفورد گیرتز^۹ یکی از بزرگان انسان‌شناسی تفسیری معاصر، جنگ خروس‌ها در فرهنگ قوم بالی را بدون توجه به تبیین علمی و مکانیسم‌های علّی و معلولی معناکاوی و درون‌بینی کرده و کوشیده است تا به کمک فهم معانی نهفته، این کنش اجتماعی را به فرهنگ و هویت آن قوم ارتباط دهد. بنابر تفسیر او، «هیأت کلان شرط‌بندی‌ها بر سر جنگ خروس‌ها، رمزی است از ارتباط اجتماعی قوم بالی در جمع‌های محلی کوچکتر، یعنی روابط خانوادگی، روستایی، شغلی و مقامی. و جنگ خروس‌ها را کنایه‌ای و اشاره‌ای - مثبت یا منفی - از عناصر معیشت اهل بالی می‌داند» (لیتل، ۱۳۷۳: ۱۱۵).

بر همین اساس است که از نگاه سنت تفهیمی، پدیده‌های اجتماعی با دنیای ارزش‌ها پیوند دارند و بدون توجه به این ارزش‌ها فهم و تفسیر این پدیده‌ها نیز امکان‌پذیر نیست و جامعه‌شناسی تفسیری با کاربست جامعه‌شناسی تاریخی می‌تواند به‌وسیله‌ی همدلی با کنش‌گر تاریخی، به فهم کنش او دست بزند و پژوهشگر در این همدلی با تحلیل دقیق شرایط اجتماعی به‌جای کنش‌گر آن زمان تاریخی بنشیند؛ گویی خویشتن را با آن حوادث هم عصر می‌یابد، گذشته را با چشم خویش می‌بیند و به‌کمک قوه‌ی تخیل خویش همراه با علاقه و همدردی، آن رویدادها را مثل تجربه‌ی شخصی خویش می‌بیند و با آنها همدل و هماهنگ می‌شود. «حتی خواننده‌ی تاریخ ممکن است از تفاهم با تجربه‌ی تاریخی، خویشتن را با اسپارتاکوس در کنار بندگان بیابد، با میرابو در انقلاب فرانسه شرکت کند، با کالیس تنس بر خودپسندی‌های ایزدمآبانه‌ی اسکندر خنده زند و با کوروش اسپران یهود و کاهنان مردوک هر دورا در نور تسامح خویش غرقه کند» (زرین‌کوب، ۱۳۷۵: ۲۴).

بنابر آنچه آمد؛ برای تحقیق در حوزه‌های علوم تجربی انسانی (جامعه‌شناسی و روانشناسی) و همچنین برای فهم رفتار فردی و جمعی انسان‌ها، باید از چشم خودشان به جهان اعتبارات و ارزش‌های آنان نگریست و قطعاً چنین هدفی ممکن نخواهد شد مگر اینکه وارد کنش شد و روش درون‌کاوی و درون‌بینی را در پیش گرفت. با توجه به این اصل، ماکس وبر جامعه‌شناسی را علمی می‌داند که می‌خواهد از طریق تفهیم تفسیری رفتار اجتماعی، به تبیین علل و معلول‌های آن دست یابد. کردار فقط تا زمانی رفتار انسانی تلقی می‌شود که فرد یا افراد عامل به‌نوعی کنش که دارای معانی ذهنی است، دست می‌زنند» (وبر، ۱۳۶۷: ۳۳).

شکی نیست که این رویکرد با آنچه در علوم تجربی طبیعی رایج و متداول می‌باشد، بسیار متفاوت است؛ چرا که مشاهده و آزمایش با ارائه‌ی قوانین کلی و عام برای شناخت اشیای بی‌جان می‌تواند تأثیرگذار باشد؛ اما اگر برای جامعه‌شناس و مورخ فهم رفتار اجتماعی و تاریخی و معانی نهفته در آن حاصل نگردد، تحلیل و تبیین دیگری نمی‌تواند چندان کارساز و کارآمد باشد؛ زیرا نخستین پرسشی که هر مورخی با آن روبرو است، این است که چگونه مطابقت میان یک گزاره‌ی تاریخی مانند: ناپلئون در ماه مه ۱۸۱۴ میلادی در جنگ با روسیه متحمل شکست کامل نظامی شد، امر واقع را بسنجد، براساس چه معیاری صدق و کذب آن را احراز کند و حقیقت واقع را از حقیقت‌نما تشخیص دهد و با توجه به چه اصلی از آنچه لازمه‌ی عینیت است به‌طور خودآگاه و تا آنجایی که ممکن است غافل نماند؟ اما از آنجایی که میان فاعل شناسا، یعنی مورخ و متعلق شناخت، یعنی رویدادهای تاریخی همواره نوعی گسست هستی‌شناختی و به‌تبع آن، گسست معرفت‌شناختی نیز وجود دارد و جدّ و جهدهای علمی مورخین نیز قادر به پرکردن آن نیست؛

بسیاری از روایت‌های تاریخی نمی‌توانند گذشته را آن‌گونه که بوده است در خود بتابانند و آن را منعکس کنند؛ لذا این شکاف امکان سنجش مطابقت میان گزاره و امر واقع را سخت و احراز صدق یعنی مطابقت با واقع را نیز دشوار می‌سازد. در نتیجه بیشتر مورّخین نمی‌توانند بر تمامیت وقایع گذشته آن‌گونه که اتفاق افتاده است، اشراف یابند و آن را بازسازی کنند؛ زیرا «زمانی که فاعل شناسا ضمانتی برای اثبات صدق یک گزاره نداشته باشد، هرگز نمی‌تواند ادعا کند که به معرفت حقیقی دست یافته است» (Audio, 1999: 290). به همین دلیل علوم تاریخی و علوم اجتماعی، قابلیت تبدیل به الگوی علوم طبیعی را ندارند؛ چرا که هدف علوم تاریخی و اجتماعی تعیین کمی پدیده‌ها نیست، بلکه فهم عوامل و مؤلفه‌های نهفته‌ای است که می‌تواند مخاطب را در فهم و درک زندگی اجتماعی انسان یاری کند. مورّخ نیز در تفسیر حوادث تاریخی و بازسازی آن به کمک مصالح و مواد جدید همانند یک هنرمند چیره‌دست عمل می‌کند و در این راه علاوه بر کشف عوامل و معانی نهفته در آن، به بازسازی هم دست می‌زند؛ زیرا فهم حوادث تاریخی همواره ماهیتی تاریخی دارد و محصول شناخت را در قالب‌های زبانی می‌ریزد. به همین دلیل برخی از فلاسفه‌ی معاصر تاریخ، معرفت تاریخی را حاصل تعامل و تفاعل سوژه و ابژه دانسته‌اند. همچنین برخی دیگر نیز بر این باور هستند که «تمام تاریخ اندیشه‌ای از گذشته است که در ذهن مورّخ بازسازی و بازتولید شده است» (Oakshatt, 1977: 103). از این‌رو یکی از مؤلفه‌های مهم نظری ماکس وبر که بستر کاربست رویکردهای تفسیری، تأویلی و تفهیمی را به‌جای رویکردهای تبیینی تجربی هموار کرده، شناخت انگیزه‌های کنش‌گر اجتماعی و تاریخی در قالب مفهوم تفهم و همدردی است.

عینیت علم

یکی از مهم‌ترین مباحث معرفت‌شناسی و از جمله معرفت‌شناسی تاریخی که در فلسفه انتقادی تاریخ مورد بررسی قرار می‌گیرد، مبحث عینیت است؛ یعنی چیزی که ما به‌ازای خارجی دارد. در نظام معرفت‌شناسی سنتی، عینیت به‌معنای مطابق با امر واقع به کار می‌رود؛ اما در معرفت‌شناسی جدید به‌معنای قابل صدق همگانی یا آزمون‌پذیری بین الاذهانی است. آزمون‌پذیری بین الاذهانی^{۱۰} یعنی «آنکه تک تک افراد جامعه‌ی علمی می‌توانند شرایط آزمون یک نظریه را فراهم آورند و در خصوص صدق و کذب آن به تحقیق بپردازند» (نراقی، ۱۳۷۳: ۲۱). عینیت به این مفهوم است که رویدادهای تاریخی باید دارای ویژگی‌ها و مؤلفه‌هایی باشد که از طرف تمام مورّخان قابل پذیرش باشد و بتوانند فارغ از ارزش‌ها و باورها و به‌طور کلی پیش‌فرض‌های خود، آن را همان‌گونه

که اتفاق افتاده است، به دیگران منتقل کنند.

«هیترلر تصمیم داشت در اولین فرصت به فرانسه حمله کند، ولی وضع هوا مانع حمله‌ای شد که قرار بود در نوامبر ۱۹۳۹ انجام گیرد. در ژانویه ۱۹۴۰ نیز به خاطر وضع هوا برنامه‌ی حمله اجرا نشد. روزنامه‌نگاران، بدون اینکه اخبار جدیدی در اختیار خوانندگان و شنوندگان خود بگذارند، فقط از جنگ تبلیغاتی و تاکتیک‌های تدافعی آلمان صحبت می‌کردند» (ب. تاپیتون و آلدریچ، ۱۴:۱۳۷۵). همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، این روایت تاریخی بدون دخالت ارزش‌ها و باورهای مورّخ و به دور از هرگونه ارزش‌داوری در روند تاریخ‌نگاری به مخاطب عرضه شده است؛ لذا قابل صدق همگانی می‌باشد و با روش تحقیق تاریخی می‌توان صدق و کذب و مطابقت یا عدم مطابقت آن با امر واقع را احراز کرد.

مورّخین طبیعت‌گرا که از بیرون به رویداد نظر می‌کنند و عالی‌ترین شکل معرفت را در علوم طبیعی می‌بینند، باور به تاریخ عینی دارند و پدیده‌ها را به نحو عینی توصیف و تبیین می‌کنند. بر اساس این دیدگاه، تبیین تاریخی همچون تبیین علمی مبتنی بر قوانین و قواعد است. این گروه که به پوزیتیویست‌ها مشهور هستند، معتقدند که «حقیقت با فنون تحقیق شامل ابزارهای دقیق اندازه‌گیری، عینیت مشاهده و استقرار قوانین عام تجربی از مشاهده‌ی دقیق حاصل از موارد یک و دو قابل شناخت است» (ویلر و ویلر، ۱۶۸:۱۳۸۰). اما نقطه‌ی مقابل آنها، مورّخین تاریخ‌گرا هستند که از درون به رویداد نگاه می‌کنند و نمونه‌ی آرمانی معرفت را درون‌بینی و درون‌کاوی می‌دانند و با رویکردهای تأویلی و تفسیری معتقدند امکان بی‌طرفی در تاریخ وجود ندارد. این گروه بر این باور هستند که احساسات، عواطف و هیجانات مورّخ مانع رسیدن او به حقیقت است و آنچه تاکنون مورّخان به رشته تحریر در آورده‌اند، نه به صورت کامل برآمده از ذهن سوژه (مورّخ) است که با امر واقع ارتباط نداشته باشد و نه برآمده از ابژه (امر واقع) که هیچ نسبتی با ذهن سوژه نداشته باشد؛ بلکه چیزی جز نتیجه‌ی تأثیر و تأثر متقابل مورّخ و واقعیات تاریخی نیست. از این جمله بر می‌آید که مورّخ به‌عنوان کسی که عمل تحقیق تاریخ را برعهده دارد، نمی‌تواند از احساسات و عواطف خود به دور باشد. به باور وبر، «واقعیت انسانی که امر اجتماعی را در بر می‌گیرد امری فرهنگی است و ارزش‌ها بر آن حاکم هستند. واقعیت‌ها نتیجه‌ی پیروی مردم از ارزش‌ها هستند و تنها در رابطه با آنها اهمیت می‌یابند» (البرو، ۸۰:۱۳۸۰). به بیانی دیگر، زمانی که مورّخ دست به عمل تفسیر رویدادهای تاریخی می‌زند و به‌عنوان مفسّر می‌خواهد آن رویداد را فهم کند، از عامل ذهن و به‌ویژه قدرت تخیل و نبوغ خود در عمل تفسیر استفاده می‌کند؛ به‌خصوص هنگامی که مدارک و شواهد کافی در دسترس ندارد. بنابراین تمامی جدّ و جهدهای مورّخان بر این اصل استوار است که

گذشته را بازشناسند و با تکیه بر داده‌های ذهنی خود و با بهره‌گیری از مبانی فلسفی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی زمان خود، رویداد تاریخی را بازآفرینی کنند و بکوشند در یک تعامل مستمر میان سوژه و ابژه، آن رویداد را فهم و تفسیر کنند. بدیهی است که در این عمل بازسازی، پاره‌ای از مصالح و مواد گذشته را حذف و برخی دیگر را نیز جایگزین کنند و شکی نیست که هم در گزینش خودآگاه مصالح و مواد باید دقت نظر کنند و هم در نقشه‌ای که قرار است بازآفرینی و بازتولید کنند. بنابراین عواطف، احساسات و هیجانات و سوگیری‌های شخصی که صبغی روانشناختی و ذهنی دارد با عینی و ابجکتیو بودن علم که دارای ماهیتی معرفت‌شناختی است، سازگاری ندارد؛ زیرا مورخ باید حوادث تاریخی را همانگونه که اتفاق افتاده است، روایت کند و اجازه تأثیر هیچگونه ارزش، پیش‌فرض و باورهای فردی یا جمعی را در فرآیند تاریخ‌نگاری ندهد. شکی نیست که به میزانی که روش تاریخی اجازه‌ی دخالت این امور را بدهد، از عینیت خود می‌کاهد؛ یعنی وابسته به ارزش‌ها، باورها و ذهنیت فردی و جمعی تاریخ‌نگار می‌شود؛ زیرا «آنچه در تکوین دانش و معرفت ما سهم تعیین‌کننده دارد عین معلوم [= ابژه] است نه ذهن عالم [= سوژه]». لذا علم کشف و اکتشاف است نه صرفاً جعل و اختراع» (باربور، ۱۳۷۹: ۲۰۴). نظریه‌ی مطابقت صدق که مورد قبول بسیاری از معرفت‌شناسان قدیم و جدید است نیز بیانگر این است که گزاره‌ی ناظر به واقع در صورتی می‌تواند صادق باشد که با امر واقع مطابقت داشته باشد. در تکمیل نظریه‌ی مذکور آنچه را که هانا آرنت^{۱۱} در این خصوص از نگاه تاریخ‌نگاران پیشین ذکر می‌کند، هرچند استحکام نظری دارد؛ اما تحقق آن در عمل کار ساده‌ای نیست، لذا قابل تأمل است: «تاریخ‌نگاران پیشین معتقد بودند که عینیت یعنی محو خویش به‌عنوان شرط شهود ناب، و محو خویش یعنی خودداری تاریخ‌دان از اظهار ستایش یا سرزنش» (آرنت، ۱۳۹۸: ۵۴).

اما شکی نیست که مورخان برای شناخت رویداد گذشته، همه‌ی پیش‌فرض‌های روش‌شناسی، هستی‌شناسی و ارزش‌شناسی عصر خود را به‌کار می‌گیرند و از آنجایی که نمی‌توانند به تمامی جزئیات یک رویداد اشراف تام و تمام داشته باشند، دست به عمل گزینش‌گری می‌زنند؛ برخی را وا می‌نهند و برخی دیگر را برمی‌گزینند، و علاوه بر دستگاه ارزشی و باورهای مورخ در فرآیند گزینش‌گری، تخیل خلاق، مفاهیم تازه، تمثیل، مجاز و استعاره نیز نقش عمده‌ای را ایفا می‌کنند. بیهقی در اخبار نصر احمد سامانی می‌گوید: «آن شیر بچه مَلِکزاده‌ای سخت نیکو برآمد و بر همه‌ی آداب ملوک سوار شد و بی همتا آمد. اما در وی شرارتی و زعارتی و سطوتی و حشمتی به افراط بود و فرمان‌های عظیم می‌داد از سر خشم، تا مردم از وی دررمیدند» (باحقی و سیدی، ۱۳۷۵: ۳۴). مورخ در این روایت با تکیه بر باورها و نظام ارزشی خود هم فضیلت‌های کنشگر تاریخ

(نصر احمد سامانی) را داوری کرده و هم درباره‌ی رذیلت‌های اخلاقی او به قضاوت نشسته است؛ زیرا تاریخ در درجه‌ی اول، عبارت است از فهم و تفسیر گذشته در پرتو ارزش‌ها و مبانی نظری فلسفی زمان حال و مورخ نمی‌تواند بدون توجه به زمان حال رویداد تاریخی را تفسیر و فهم کند. حتی به قول کروچه «تمام تاریخ، تاریخ معاصر است» (کار، ۱۳۵۶: ۳۰).

بی‌طرفی مورخ، به معنای نداشتن پیش‌داوری نیز یکی از مصادیق عینیت است؛ اما پیش‌داوری چیست و آیا می‌توان از آن فارغ بود؟ کالینگوود^{۱۲} مراد از پیش‌داوری را تمایل به قضاوت درباره‌ی مسائل یا فیصله‌دادن آن‌ها قبل از بررسی دلایل و شواهد می‌داند و اینکه شخص میل داشته باشد جواب معینی به فلان مسأله، پاسخ درستی است (کالینگوود، ۱۳۸۰: ۱۰)؛ یعنی پژوهش خویش را به‌گونه‌ای سامان دهد که فرضیه یا فرضیاتش ثابت شود. در این صورت بنابر ادعای کالینگوود پیش‌داوری چیز خطرناکی است و با روح حقیقت‌جویی که مورخ مدعی آن است، تناقض دارد و واضح است که ممکن نیست مورخ هنگام بحث درباره‌ی مسائلی که به خودش مربوط می‌شود و یا حتی هنگامی که منعکس‌کننده‌ی علایق و منافع خویش است، بدون پیش‌داوری بماند. همچنین نمی‌توان انکارکرد که پیش‌داوری سبب می‌شود که شخص دلایل و شواهد را به‌سود یک طرف بزرگ جلوه دهد و به زیان طرف دیگر نادیده بگیرد. حال سؤال این است که پس چه باید کرد؟ پاسخ کالینگوود چنین است: «به‌جای اینکه ریاکارانه دل خوش کنیم که هیچ پیش‌داوری نداریم، یا بیهوده بکوشیم که از قید هرگونه پیش‌داوری خلاص شویم، باید با کشف پیش‌داوری‌هایمان موضع و نگرش وکیل مدافع را ترک گفته و موضع و نگرش قاضی را پیش‌گیریم، و این کاری است که باید بکنیم اگر بتوانیم» (همان: ۱۳)

مقام شکار (ربط ارزشی) و مقام داوری (قضاوت ارزشی)

توجه‌پذیری و حجیت گزاره‌های معرفتی، همواره یکی از مباحث مهم و بنیادین در تاریخ معرفت‌شناسی بوده و طرح تمایز میان مقام گردآوری و مقام داوری نیز در راستای موجه‌ساختن همین گزاره‌ها بوده است. به‌طور کلی، در فرآیند تحقیق علمی دو مقام شکار و گردآوری و مقام داوری و استدلال وجود دارد. مقام گردآوری، مقام کشف نظریه و مقام داوری، مقام موجه‌ساختن نظریه و اعتبارسازی آن است. مقام گردآوری فرآیندی تاریخی است که به وسیله‌ی آن، دانشمندان به فرضیه‌ی علمی دست می‌یابند. اما مقام داوری فرآیندی علمی است که با تکیه بر آنها، نظریه‌ی کشف‌شده را موجه می‌کنند. درون‌فهمی پدیده‌های اجتماعی در مقام اول و تبیین این پدیده‌ها در مقام دوم قرار می‌گیرد. آنچه که علوم تجربی را موجه می‌کند این است که یافته‌های این علوم از

طریق تجربه، داوری می‌شود؛ چرا که «علم معرفت، سامان‌یافته، نظام‌دار، مدلل، تجربه‌پذیر و تأییدشده است و این تجربه و تأیید تمییز صحیح و سقیم در مقام داوری پیش می‌آید؛ نه در مقام گردآوری» (رفیع‌پور، ۱۳۶۷: ۶۹). دانشمندان در مقام شکار و گردآوری فرضیه که جایگاه کشف و جمع‌آوری است، روش‌های متفاوتی را امتحان می‌کنند؛ یکی از طریق تأملات فلسفی، دیگری با نبوغ فکری و آن یکی به وسیله‌ی تجربه‌ی زیسته، به فرضیه‌ای دست می‌یابند. پس از آنکه در مقام گردآوری، فرضیه کشف شد، آنگاه در فرآیندی دیگر این فرضیه که مشتمل بر داده‌های درست و نادرست است، آزمایش می‌شود تا صحیح از نادرست جدا گردد. تامس کوهن^۳ نیز با تأکید بر نقش عوامل روانشناختی و جامعه‌شناختی در شکل‌گیری نظریه‌های علمی در مقام شکار و گردآوری، آن را نه یک امر منطقی صرف، بلکه پدیده‌ای روانی-اجتماعی و زمینه‌مند معرفی کرده است. (کوهن، ۱۳۸۹: ۱۳۴).

مهمترین بحثی که ماکس وبر در زمینه‌ی تحقیق تاریخی به آن پرداخته، بررسی جایگاه نظام ارزشی مورخ، باورهای او و تأثیر آن در فرآیند تاریخ‌نگاری است؛ زیرا وقتی پژوهشگر وارد فرآیند تحقیق شود، لاجرم ارزش‌هایش نیز در زمینه‌ی مورد تحقیق ریزش می‌کند و هر نوع تفهّم و تفاهمی که بین انسان‌ها به دست می‌آید، آگاهانه یا ناآگاهانه از مبانی نظری، فلسفی و همچنین سیستم ارزشی محقق تأثیر می‌پذیرد. او بی‌طرفی ارزشی را تنها در مرحله‌ی گردآوری و شکار ممکن، لازم و ضروری می‌داند و میان ربط ارزشی و مقام شکار که به انتخاب موضوع تحقیق بر اساس نظام ارزشی پژوهشگر مربوط می‌شود و قضاوت ارزشی و مقام داوری که در زمره‌ی اخلاق علمی قرار می‌گیرد، تمایز قائل می‌شود. «به باور وبر، ربط ارزشی به گزینش مسأله‌ی تحقیق می‌انجامد و بی‌طرفی ارزشی به آزمون عینی مسأله‌ی تحقیق و استقلال جامعه‌شناسی راجع است» (محمدی اصل، ۱۳۹۰: ۳۳).

در واقع ماکس وبر با کاربست رهیافت برساخت‌گرایی که معرفت را محصول تفاعل، تعامل و همکنشی ذهن و عین می‌داند و با دوگانه‌انگاری ربط ارزشی و قضاوت ارزشی، هم با سویی تجربی محض سطحی‌نگرهای پوزیتیویست به مخالفت برمی‌خیزد و هم با سویی هنجاری سنت تفهمی و معیارهای ذهنی‌گرایان مقابله می‌کند. همچنین از یک‌طرف به کمک تفسیر و تفهّم، تأثیرپذیری علوم اجتماعی و تاریخی از مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی در مرحله‌ی گردآوری داده‌های خام را موجه می‌کند و از طرف دیگر، به کمک تبیین علیّ، حجیت معرفت‌شناختی گزاره‌های علوم اجتماعی و تاریخی را در مرحله‌ی آزمون و داوری مستدل می‌کند و بدیهی است که با تلفیق دو رهیافت بازساخت‌گرایی که موافق تفکیک روش تحقیق علوم انسانی

نیست و واساخت‌گرایی که موافق و مدافع تفکیک است، توانسته نقطه‌ی عطفی را در حوزه‌ی معرفت‌شناسی علم پدید آورد.

مبانی نظری تاریخ‌نگاری ادبی طه حسین

طه حسین در کتاب «فی الأدب الجاهلی»، در پی تطبیق و کاربست روش مدرن تحلیل و مسأله‌مندی تاریخ‌نگاری ادبی است تا به کمک آن، میراث اسلامی را بازخوانی کند؛ «روشی که معمولاً در سنت یهودی و مسیحی مرسوم و متداول بوده است» (کریم، ۱۹۷۷: ۴۳). او که دل‌مشغول گسست میان سنت و مدرنیته بود، سعی داشت با نوآوری در روش تاریخ‌نگاری ادبی، نظام آموزشی زمانه‌ی خود را متحول‌سازد و با احیای ادب سنتی، مدرنیته‌ی مصری را پایه‌گذاری کند. طه حسین ضمن نقد روش سنتی، بر عینیت و روشمندشدن پژوهش و نگارش تاریخ ادبیات نیز تأکید کرد و قصد داشت تا در مواجهه با دو پارادایم سنتی و مدرن، ترکیب متجانسی را در تاریخ‌نگاری خلق کند؛ بدین‌منظور «روشی میانه که تلفیقی از سنت اُزهری و روش‌شناسی مدرن بود را برگزید» (حسین، ۱۹۳۳: ۲). سنت اُزهری بر مبنای روش قدیم و برآمده و بالیده از سنت پیشین عرب بود؛ روشی که فهم متون ادبی را بدون توجه به زمینه و زمانه‌ی تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، به نقد لغوی، صرف و نحو و علوم بلاغی منحصر می‌کرد. روش مدرن متکی و مبتنی بر عینیت، علم روش‌مند و دوگانه‌انگاری امر واقع و باورهای ارزشی بود. حال آنکه طه حسین اعتقاد داشت که: «یکی از معانی اصطلاحی تاریخ، وصف شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و دینی ملت‌ها در برهه‌ای از زمان است» (جمعه، ۱۹۹۳: ۶۶)؛ چرا که عجزین‌شدن علوم تاریخی با علوم گوناگون اجتماعی، علاوه بر اینکه مطالعات بین‌رشته‌ای دو یا چند حوزه‌ی تخصصی برای شناخت و حل یک مسأله‌ی چندوجهی اجتماعی را می‌طلبد، روش‌های جدید جریان‌شناسی اجتماعی و تاریخی را در بسترها و ساختارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی نیز ایجاب می‌کند.

طه حسین و شک دکارتی (دکارت‌گرایی)

شکی نیست که رشد چشمگیر علوم تجربی طبیعی (فیزیک، شیمی و زیست‌شناسی) و به‌تبع آن، اکتشافات و اختراعات برآمده از عصر رنسانس، تأثیر بسزایی در شکل‌گیری مبانی نظری روش دکارت و سوگیری‌های فلسفی او داشته است. از طرف دیگر ظهور و بروز مکاتب فکری و فلسفی عصر جدید نیز که به‌گونه‌ای زمینه‌ساز بی‌اعتباری اندیشه‌های فلسفی پیشینیان شده بود، سبب ایجاد نوعی شک در عصر دکارت گردیده بود؛ لذا برای زدودن این شک روش جدیدی را در تحقیقات

فلسفی بنا نهاد که با شکِ دستوری که در فرآیند فلسفه‌ورزی طریقت دارد و نه موضوعیت، آغاز نمود و عقیده داشت که «برای آزمون حقیقت هر کس باید در طول زندگی خود تا آنجا که ممکن است یک بار در همه چیز شک کند» (دکارت، ۱۳۷۱: ۳۹).

بر این اساس بود که دکارت در وجود همه چیز شک کرد؛ بدیهی است که چنین شکی همچون سوفسطاییان که حصول هرگونه معرفت را برای انسان غیر ممکن می‌دانستند، موضوعیت نداشت. بلکه فرآیندی بود که به کمک آن همراه با قوه‌ی تعقل و تفحص و تأملات اندیشه‌ورزانه‌ی خویش اصول و مبانی یقین‌بخشی را در علم رقم بزند و شکی نیست که چنین شالوده و بنیادی تنها زمانی می‌توانست مورد اطمینان باشد که از گذرگاه شک طریقتی عبور کند، به طرد آنچه نادرست و یا مشکوک است پردازد و آنگاه به علم روش‌مند که معیار علمیت آن باور صادق موجه است برسد. به عبارت دیگر «شک را راه وصول به یقین قرار داد و از این‌رو آن را شک دستوری یا مصلحتی و گاه شک افراطی نامید تا نشان دهد که عملاً شک را به درجه‌ی افراط و مبالغه رسانیده است» (استرول، ۱۳۷۵: ۲۳).

طه حسین نیز با روش جدید خود از یک سو ندای تحول و نوگرایی را سر می‌داد و از سوی دیگر، تحول و نوگرایی را در احیای ارزش‌های قدیم دنبال می‌کرد؛ زیرا برآمده از عصر نهضت و دل‌مشغول‌گسست میان سنت و مدرنیته و پیشرو در سیر تحول جنبش‌های ادبی جهان عرب بود. به همین منظور شیوه‌ی تاریخ‌نگاری ادبی و رویکردهای قدیم و جدید حاکم بر تدریس عصر خود را که فاقد دقت انتقادی بود، مورد نقد و تحلیل قرار داد و در بررسی ادبیات جاهلی، به‌رغم تأثیرپذیری از آراء و افکار دانشمندان غربی با گرایش‌های متفاوت و به ویژه شرق‌شناسان، نهایتاً روش شک‌محوری دکارت و تأملات فلسفی او را ترجیح می‌دهد و به مبانی روش او عطف نظر می‌کند، «أريد أن أصطنع في الأدب هذا المنهج الفلسفي الذي استحدثه ديكرت للبحث عن حقائق الأشياء في أول هذا العصر الحديث»^{۱۴} (حسین، ۱۹۳۳: ۶۵).

دوگانگی امر واقع و انگاره‌های ارزشی نزد طه حسین

دوگانه‌انگاری امر واقع و انگاره‌های ارزشی و نسبت میان آن دو که ذیل مفهوم ارزش‌زدایی و عینیت از آن بحث می‌شود، برآمده از پارادایم روش علوم طبیعی تجربی است و در راستای کاربست این رهیافت بر علوم انسانی تجربی به‌ویژه بر روایت تاریخی با تکیه بر تبیین علی و معلولی تلاش می‌کند. فلاسفه‌ی علم تاریخ نیز احراز عینیت و امکان سنجش مطابقت گزاره با امر واقع را در دوگانه‌انگاری امور واقع و انگاره‌های ارزشی می‌دانند. بر اساس این رویکرد، «تاریخ برای آنکه به

صورت یک رشته‌ی معتبر و مقبول علمی درآید، باید واقعی و عینی و به لحاظ ارزشی بی طرف و خنثی یا فاقد جهت‌گیری‌های ارزشی باشد» (نوذری، ۱۳۷۹: ۴۷) که این تلقی از روایت تاریخی را می‌توان ارزش‌زدایی از روایت تاریخی نامید. فرض مسلم چنین رویکردی این است که برخلاف ترازو که رفتار و کردار کنشگران را از جهت اخلاقی یا اجتماعی ارزیابی می‌کند، باید در بستر آن، حوزه‌ها و قلمرو امر واقع و انگاره‌های ارزشی مرزبندی شود و بدیهی است که در چنین فرآیندی، صدق و کذب گزاره‌ها نیز به جای زشت و زیبا، معیار حجیت معرفت‌شناختی قرارگیرد. طه حسین نیز با الهام از این رهیافت، تاریخ را همچون آینه‌ای می‌پنداشت که جهان را چنان‌که هست و بدون اقتضای تقعر و تحدب خود منعکس کند و موّرخ آنگاه فرجام کارآمدی یا ناکارآمدی خود را می‌یابد، که بتواند با کاربست روش جدید تاریخ‌نگاری، امر واقع را از انگاره‌های ارزشی مستقل فرض کند و تحلیلی ارائه کند که فاقد بار ارزشی باشد: «يجب حين نستقبل البحث عن الأدب العربي و تاريخه أن ننسي عواطفنا القومية و كلّ مشخصاتها و أن ننسي عواطفنا الدينية و كلّ ما يتصل بها و أن ننسي كلّ ما يصاد هذه العواطف القومية و الدينية؛ يجب أن لا نتقيّد بشيء إلاّ مناهج البحث العلمي الصحيح»^{۱۵} (حسین، ۱۹۳۳: ۶۶).

شکی نیست که طه حسین با این رویکرد حداقل چهار پیش‌فرض را مسلم انگاشته است:

- الف) دوگانه‌انگاری امر واقع و انگاره‌های ارزشی در روش تحقیق تاریخ ادبی.
 - ب) التزام نظری و عملی تاریخ‌پژوه به ارزش‌زدایی از روایت تاریخی.
 - ج) عدم تقید به هیچ روشی در تاریخ‌نگاری جز روش علمی صحیح.
 - د) امکان کاربست و تطبیق روش تحقیق علوم طبیعی بر روش تحقیق تاریخ ادبی.
- به‌طور کلی می‌توان در تحلیل رویکرد ارزش‌زدایی و دوگانه‌انگاری امر واقع و امور ارزشی نزد طه حسین، آن را به یک دلیل معرفت‌شناختی و دو علت روان‌شناختی ارجاع داد که به ترتیب در ذیل به آنها اشاره می‌شود:

الف) قربانی‌شدن تفکر و حقیقت در آوردگاه پست‌مدرنیسم و پیدایش نسبیّت در اعتبار گزاره‌های تاریخی و به تبع آن، عدم حجیت معرفت‌شناختی که بر اساس آن هیچ معیار عینی برای عقلانیت و هیچ شاخصی برای تعیین صدق و کذب گزاره‌ها وجود ندارد و نتیجه‌ی آن، چیزی جز پذیرش تکثرگرایی معرفتی که باورهای مختلف را از حیث اعتبار معرفتی و حجیت معرفت‌شناختی یکسان و یکنواخت می‌بیند، نیست.

ب) زمینه و زمانه‌ی طه حسین، در کوران آشنایی جوامع مسلمان با مفهوم روشنگری و مدرنیته، همچنین در عصر پر تلاطم بعد از فروپاشی عثمانی و در اوج رویارویی جهان اسلام با

غرب و مدرنیته قرار داشت. او در یک فهم هرمنوتیکی بر این باور بود که پیشرفت علوم تجربی طبیعی و به تبع آن اروپا، مرهون چیزی جز رویکرد عینیت‌گرایی پوزیتیویستی که قوانین حاکم بر عملکرد جامعه را مانند قوانین علوم طبیعی برای همه‌ی زمان‌ها و مکان‌ها صادق می‌داند نیست و گمان می‌کرد علوم طبیعی زمانی توانسته پیشرفت واقعی خود را به دست آورد که دریافت چگونگی و از کجا شروع کند؛ لذا طه حسین با مغالطه‌ی «کنه و وجه» که در آن یک صفت یا جنبه‌ی خاصی از پدیده را به عنوان ذات و اساس آن معرفی می‌کنند، بر این قصد بود که این رویکرد را بر علوم اجتماعی و تاریخی نیز تطبیق دهد؛ حال آنکه هرچند روش پوزیتیویستی علوم طبیعی زمینه‌ساز مدرنیته در اروپا بوده، اما لزوماً تنها عامل آن نبوده است؛ زیرا بر اساس آموزه‌های معرفت‌شناسی جدید نمی‌توان پدیده‌های اجتماعی و تاریخی را تک علتی تبیین کرد.

ج) عینیت‌گرایی و تفکیک امر واقع از باورهای ارزشی، به مثابه عاملی جهت پرهیز از تسویه حساب‌های نژادی و تحریک احساسات مردم برای مقاصد سیاسی و مذهبی که در اروپای قرن نوزدهم بسیار رایج و معمول بود، «غالباً پیامدهای ناخوشایندی که اظهارنظرهای تعصب‌آلود و غیرمنصفانه‌ی مورخان موجد آن بوده و به ستیز میان اقوام و مذاهب و ملل منجر شده است را به عنوان دلیلی برای لزوم پرهیز از ارزش‌داوری در حین آفرینش روایت تاریخی قلمداد کرده‌اند» (فیاض انوش، ۱۳۸۹: ۱۴)، لذا ارزش‌زدایی از روایت تاریخی نه تنها یک ضرورت علمی، که وظیفه‌ی اخلاقی نیز می‌باشد و پرهیز از خشونت و زندگی مسالمت‌آمیز جز با عبور از این گذرگاه میسر نمی‌گردد و دوری از عینیت علم برای علم و انسانیت هر دو خطرناک است.

اما شکی نیست که ذهنی‌گرایی در پژوهش‌های تاریخی اجتناب‌ناپذیر است و باید پذیرفت که نمی‌توان عینیت در گزاره‌های تاریخی از حیث قطعیت و دقت را با عینیت در گزاره‌های علوم طبیعی مقایسه کرد. عینیت برای تاریخ همین بس که خودآگاهانه از جانبداری‌های سطحی و آلوده به اغراض فردی و جمعی و کتمان واقعیت اجتناب کند و نهایت جد و جُهد آن این باشد که تا اندازه‌ای که ممکن است به حقیقت واقع نزدیک گردد. البته گاهی افراط در عینیت و حفظ بی‌طرفی و اجتناب از جانبداری در پژوهش‌های تاریخی که اغلب ناشی از وسواس بیش از حد می‌باشد، علاوه بر اینکه وقایع تاریخی را خشک و بی‌روح و پژوهش را ملال‌انگیز می‌کند و آن را در سطح گزاره‌های علمی صرف تنزل می‌دهد، سبب ناهماهنگی در آراء و تناقض‌گویی نیز می‌شود، در نتیجه در باب اهداف و مقاصدی که پشت روایات تاریخی نهفته است، نیز نمی‌تواند چیز زیادی را عرضه کند. فردریش شیلر^{۱۶} شاعر و تاریخ‌نویس قرن نوزده آلمان که کتاب جنگ‌های سی ساله را نوشته است، به جهت حفظ بی‌طرفی و برای اینکه صحت و سقم حوادث این جنگ‌ها را مشخص

کند، به منابع و مأخذ متعددی مراجعه کرده است و «همین نکته یک نوع ناهماهنگی را در آراء و قضاوت‌های او سبب شده که گاه تا حد تناقض‌گویی می‌کشد» (زرین‌کوب، ۱۳۷۵: ۹۲).

به طور کلی مؤلفه‌های نظری تاریخ‌نگاری ادبی طه حسین را می‌توان این‌گونه بیان نمود:

۱- شک طریقتی به‌عنوان قاعده‌ای مبنایی جهت باورمندکردن گزاره‌های تاریخی.

۲- عاری و تهی شدن تام و تمام ذهن پژوهشگر از هرگونه پیش‌فرض‌ها، تمایلات و وطن‌پرستانه

و باورهای دینی و به‌طور کلی خالی از هرگونه گزاره‌های اعتباری و ارزشی.

۳- تفکیک میان عقل و قلب و رهانیدن عقل از بند تمامی سه ساحت درونی انسان؛ یعنی

عواطف، احساسات و هیجانات.

۴- عدم تقیّد و پایبندی به هیچ چیز جز التزام نظری و عملی به روش علمی صحیح پژوهش.

همانگونه که ملاحظه می‌شود، تمامی این مؤلفه‌ها برآمده از بینش و مبانی فلسفی پوزیتیویسم است. پوزیتیویست‌ها با پیروی از این رویکرد بر آن بودند که اثر هرگونه گزاره‌های اعتباری و ارزشی را از تمامی علوم تجربی بزدایند و علمی را بنا نهند که تنها مبتنی و متکی بر تجربه، مشاهده و آزمایش باشد. از طرف دیگر «طه حسین بر این قصد بود که همان نقشی را که دکارت در سنت فلسفی غرب بر عهده داشت، در سنت اسلامی نیز بازتولید کند» (کریم، ۱۹۷۷: ۴۵). وی در دامن چنین فضا و رویکردی پرورش یافت؛ فضایی که اندیشه‌ی بنیادین آن چیزی جز الگوگرفتن از روش علوم تجربی یعنی ساینتیسم^{۱۷} نبود و چنین شد که طه حسین با رویکردی پوزیتیویستی و با یک تعمیم شتاب‌زده و ناروا و ارتکاب مغالطه‌ی «تعریف کل بر جزء» که در آن از چند نمونه‌ی محدود و غیرمتعارف حکمی کلی صادر می‌کنند، گزاره‌های «علم تجربی» را تنها گزاره‌ی صادق ناظر به امر واقع می‌پندارد و دیگر گزاره‌ها را از این شمول خارج می‌کند. حال اینکه گزاره‌های معطوف به امر واقع که از واقعیت‌های برون‌ذهنی خبر می‌دهند، محدود به حوزه‌ی علوم تجربی نیست و می‌توانند در ذیل گزاره‌های ریاضی، منطقی، فلسفی، تاریخی و گزاره‌هایی از این دست نیز بازتعریف شوند. به هر حال تلاش پوزیتیویست‌ها و بالتبع، طه حسین ناکارآمد بود؛ چرا که حتی علوم طبیعی تجربی در خوانش پست‌مدرن نیز علیرغم اینکه مدعی عینی‌بودن است، نمی‌تواند فارغ از جهت‌گیری‌های ارزشی باشد. «اکنون دانشمندان علوم طبیعی پذیرفته‌اند که همراه با آزمایش (یعنی با آزمودن فرآیندهای طبیعی با پیش‌شرط‌های از پیش تعیین شده) و همراه مشاهده‌گر (که خود مشاهده‌اش یکی از پیش‌شرط‌های آزمایش را تشکیل می‌دهد) عامل ذهنی وارد فرآیندهای عینی طبیعی می‌شود» (آرنت، ۱۳۹۸: ۷۰)؛ لذا دوگانه‌انگاری امر واقع و انگاره‌های ارزشی به‌لحاظ روش‌شناسی در این علوم هم نمی‌تواند چندان کارآیی و کارآمد داشته باشد؛ چه رسد به علوم

اجتماعی و تاریخی. همچنین نزاع پیشین بر سر ذهنی بودن علوم انسانی و علوم تاریخی و عینی بودن علوم تجربی طبیعی نیز تا اندازه‌ی زیادی موضوعیت خود را از دست می‌دهد؛ زیرا تئوری‌ها و نظریه‌ها تنها محصول انعکاس و بازتاب ابژه در آینه ذهن نیستند؛ بلکه نتیجه‌ی نبوغ، تأملات ژرف‌اندیشانه و به‌طور کلی هم‌کنشی سوژه و ابژه نیز هستند. از این جهت است که «تاج‌الدین سُبکی می‌گوید تاریخ‌نویسان به سبب تعصب یا جهالت یا تنها به سبب اعتماد بر نقل کسی که درخور اعتماد نیست، گه‌گاه به خطا می‌روند. کسانی را بی‌پهلو فرو می‌نهند یا بی‌جهت برمی‌کشند» (زرین کوب، ۱۳۷۵: ۶۹).

نقد دیگری که از نظر تحلیل مفهومی بر روش طه حسین وارد می‌باشد، این است که مفهوم واژه‌ی «علم» در ساختار نگارشی او ایهام‌دارد و از روشنی و وضوح چندانی برخوردار نیست؛ چرا که علم مشترک لفظی است و چندین معنا از مطلق آگاهی در برابر جهل گرفته تا رشته‌ی علمی و علم تجربی را با خود حمل می‌کند. اما از فحوای سخن طه حسین و با توجه به زمینه و سیاق متن چنین برمی‌آید که مراد و منظور او از علم، همان علوم تجربی طبیعی است. علاوه بر این در عبارت «العلمی الصحیح» نیز واژه‌ی «صحیح» حشو است؛ زیرا واژه‌ی «علمی» در بطن خود مفهوم «صحیح» را حمل می‌کند و نیازی به ذکر آن نیست؛ از آن جهت که تحلیل مفهومی علم در معرفت‌شناسی جدید به تبعیت از افلاطون عبارت است از: «باور صادق موجّه^{۱۸}» (ملکیان، ۱۳۸۷: ۶۹) و شرط صدق ناظر به این معنا می‌باشد که متعلق معرفت همیشه گزاره‌ی صادق است و گزاره‌ی کاذب هیچ‌گاه نمی‌تواند علم آفرین باشد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش مبانی نظری تاریخ‌نگاری ادبی طه حسین با تأکید بر مقدمه‌ی کتاب فی الأدب الجاهلی - که به اذعان خود تلفیقی از روش سنتی ازهری و روش مدرن شک‌محوری دکارت بوده، اما به گمان نگارنده برآمده و بالیده از روش اثبات‌گرایانه پوزیتیویستی است - بر اساس سنت تفهیمی و تفسیری ماکس وبر مورد تحلیل قرار گرفت و نتایج زیر قابل استنباط است:

۱- رویکرد اثبات‌گرایانه (پوزیتیویستیک) طه حسین در تهی‌بودن ذهن تاریخ‌پژوه از پیش‌فرض‌ها، اعتقادات مذهبی و قومی و مبانی فلسفی بنا بر مکتب تفهیمی ماکس هر چند استحکام نظری دارد، اما امکان کاربست عملی ندارد.

۲- بر خلاف رویکرد طه حسین، نه تنها تاریخ‌نگار در تمامی مراحل فرآیند تحقیق در به کارگیری مؤلفه‌های نظام ارزشی‌گزیری و گریزی ندارد، بلکه علوم طبیعی نیز در خوانش

پست‌مدرن علیرغم اینکه مدعی عینیت است، نمی‌تواند فارغ از سوگیری‌های ارزشی باشد؛ زیرا تئوری‌ها و نظریه‌ها تنها محصول انعکاس و بازتاب ابژه در آینه ذهن نیستند، بلکه نتیجه‌ی نبوغ، تأملات ژرف‌اندیشانه و به‌طور کلی هم‌کنشی سوپژه و ابژه نیز هستند.

۳- موقع و مقام مورخ در پروسه‌ی تحقیق تاریخی برخلاف علوم تجربی طبیعی انفعال محض نیست، بلکه کنش‌گر هم است؛ زیرا هدف علوم تاریخی و اجتماعی تعیین کمی پدیده‌ها نیست؛ بلکه فهم عوامل و عناصر نهفته‌ای است که می‌تواند انسان را در فهم و درک زندگی اجتماعی انسان یاری کند. به همین دلیل علوم تاریخی و علوم اجتماعی قابل تبدیل به الگوی علوم طبیعی نیستند.

۴- خلط دو مقام شکار و داوری در تحقیقات، به‌خصوص در علوم انسانی و بالأخص در علوم تاریخی سبب مغالطاتی می‌شود؛ به‌گونه‌ای که در آمیختن این دو، فرآیند تحقیق و تاریخ‌نگاری را از مسیر واقعی خود منحرف و نتیجه را خشک و بی‌روح می‌کند؛ زیرا عینیت و بی‌طرف بودن علم، در مقام داوری است و نه در مقام شکار.

۵- از آنجایی که روایت تاریخی علاوه بر مقوله‌ای معرفتی، یک کنش تاریخی است، لاجرم نمی‌تواند ارزش‌گریز باشد. بنابراین برخلاف باور طه حسین، فهم هر کنش تاریخی جز به‌وسیله‌ی درون‌بینی و درون‌کاوی امکان‌پذیر نیست.

۶- نظریه‌ی مطابقت صدق با همه‌ی کارایی‌اش در علوم تجربی طبیعی، برخلاف نظر طه حسین در علوم تاریخی کارایی چندانی ندارد؛ زیرا گسست هستی‌شناختی میان مورخ و رویداد تاریخی، امکان‌سنجش مطابقت میان گزاره و امر واقع را معمولاً سخت نموده و بالتبع، احراز صدق را نیز از نظر معرفت‌شناسی دشوار می‌سازد. از این‌رو از گذشته‌ای که دور از دسترس است، می‌توان خوانش‌های متکثر و متنوعی را به دست آورد.

۷- نه جزم‌اندیشی عینیت‌گرایان و طه حسین و نه نسبیت‌گرایی ذهنیت‌گرایان و پست‌مدرن‌ها هیچ‌کدام به تنهایی مورخ را به سر منزل مقصود راهنمایی نمی‌کند؛ چرا که هر دو رویکرد، به حصرگرایی روش‌شناختی در تاریخ و تاریخ‌نگاری معتقدند. اما رهیافت سوم که تاریخ را گفتگوی مستمر میان مورخ و حادثه، و حصول معرفت را نتیجه تفاعل و تعامل ذهن و عین می‌داند کارسازتر است.

۸- گزاره‌های صادق معطوف به امر واقع که از واقعیت‌های برون‌ذهنی خبر می‌دهند، محدود به حوزه‌ی علوم تجربی نیست؛ لذا نمی‌توان با یک تعمیم شتاب‌زده و ناروا و ارتکاب مغالطه‌ی "تعریف کل بر جزء"، آنها را تنها در حوزه‌ی محدود علم تجربی گنجانند، بلکه می‌توانند در ذیل گزاره‌های ریاضی، منطقی، فلسفی، تاریخی و غیره نیز بازتعریف شوند.

۹- هرچند روش پوزیتیویستی علوم طبیعی زمینه‌ساز مدرنیته در اروپا بوده، اما برخلاف باور طه حسین، لزوماً یگانه عامل نبوده است؛ چرا که براساس آموزه‌های معرفت‌شناسی جدید نمی‌توان پدیده‌های اجتماعی و تاریخی را تک علتی تبیین کرد.

۱۰- ذهنی‌گرایی در پژوهش‌های تاریخی اجتناب‌ناپذیر است و باید پذیرفت که نمی‌توان عینیت در گزاره‌های تاریخی از حیث قطعیت و دقت را با عینیت در گزاره‌های علوم طبیعی مقایسه کرد. عینیت برای تاریخ همین بس که خودآگاهانه از جانبداری‌های سطحی و آلوده به اغراض فردی و جمعی و کتمان واقعیت اجتناب کند و نهایت جد و جهد آن این باشد که تا اندازه‌ای که ممکن است به حقیقت واقع نزدیک گردد.

پی‌نوشت‌ها

۱- ابژه (object)، هر آن چیزی که حاصل ادراک است، بر اثر ادراک حصول معلوم می‌گردد و عینیت آن اعتبار می‌یابد.

۲- سوژه (subject)، عبارت است از انسان که به شناخت اشیاء می‌پردازد و آنها را مورد مطالعه قرار می‌دهد

۳- ابژکتیویسم (objectivism) یا عینی‌گرایی، عبارت است از بی‌طرفی محقق در فرآیند تحقیق و دوری از ارزش‌ها و گرایش‌های فردی در بازگویی و واکاوی رویدادها.

۴- پوزیتیویسم (positivism) یا اثبات‌گرایی، مکتبی در روش‌شناسی علمی است که تنها دانشی را معتبر می‌داند که تجربی باشد و بر اساس روش‌های علمی محکم قابل اثبات باشد.

۵- سوژکتیویسم (subjectivism) یا ذهنی‌گرایی، عبارت است از اعتقاد به این که تجربه‌ی ذهنی اساس همه‌ی معیارها و قوانین است، هر شخص از ذهنیت خاص خویش برخوردار است و ذهنیت هر شخص بر اساس علایق و سلايق فردی متمایز از ذهنیت اشخاص دیگر می‌باشد.

۶- پرسپکتیویسم (perspectivism)، دیدگاهی است که می‌گوید پژوهشگران هرگز به واقعیت آن گونه که هست، نمی‌نگرند، بلکه از زاویه‌ی خود و با مفروضات و پیش‌داوری‌های خود به آن می‌نگرند.

7- Max Weber

8- René Descartes

9- Clifford Geertz

۱۰- بین‌الذهانی (intersubjective)، عبارت است از آن چیزی که تک‌تک افراد جامعه‌ی علمی

می‌توانند شرایط آزمون آن را فراهم آورند و در خصوص صدق و کذب آن به تحقیق بپردازند.

11- Hannah Arendt

12- R. G. Collingwood

13- Thomas Samuel Kuhn

۱۴- می‌خواهم در ادبیات روش فلسفی‌ای که دکارت در ابتدای این عصر مبتکر آن است برای تحقیق در واقعیت اشیا بررسی و اجرا کنم.

۱۵- هنگامی که با تحقیق درباره‌ی ادبیات عربی و تاریخ آن مواجه می‌شویم، باید عواطف قومی خود و تمامی ویژگی‌های آن، عواطف دینی خود و هر آنچه مربوط به آن است و هر آنچه که در تضاد با این عواطف قومی و دینی است را فراموش کنیم، و صرفاً باید به روش‌های تحقیق صحیح علمی مقید باشیم.

16- Friedrich Schiller

۱۷- ساینتیسم مکتبی فلسفی است که روش‌شناسی تحقیق علوم طبیعی را الگوی تمامی روش‌شناسی تحقیق می‌داند و باور به لزوم کاربست و تطبیق آن در حوزه‌های علوم انسانی دارد.

۱۸- باور صادق موجه از منظر معرفت‌شناسی عبارت است از اینکه اگر کسی ادعای معرفت کرد، باید شرایط زیر را احراز کرده باشد تا او را در این مدعا محق معرفی گردد: الف) گزاره‌ی صادقی وجود داشته باشد. ب) فاعل شناسا به آن اعتقاد و باور داشته باشد. ج) بر ادعای خود دلیل داشته باشد.

منابع و مأخذ

- آرت، هانا، (۱۳۹۸)، **میان گذشته و آینده**، ترجمه سعید مقدم، تهران: اختران.
- آگ برن، ویلیام فیلدینگ و مایرفرانسیس نیم کوف، (۱۳۸۸)، **زمینه جامعه‌شناسی**، اقتباس ا. ح. آریان‌پور، تهران: نشر گستره.
- استرول، آروم، (۱۳۷۵)، **متافیزیک و فلسفه معاصر**، ترجمه جلال‌الدین مجتوی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- البرو، مارتین، (۱۳۸۰)، **مقدمات جامعه‌شناسی**، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- الیاسی، سمیرا، (۱۳۸۸)، «تخیل پیشینی و معرفت تاریخی؛ کالینگوود و ایده تاریخ»، **تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری**، سال نوزدهم، شماره ۲: ۱۸-۱.
- ب. تاپیتون، فرانک و رابرت آلدریج، (۱۳۷۵)، **تاریخ اقتصادی و اجتماعی اروپا**، ترجمه کریم پیر حیاتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- باربور، ایان، (۱۳۷۹)، **علم و دین**، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جمعه، حسین، (۱۹۹۳)، **طه حسین القامة والظل**، دمشق: دار هانی.
- حسین، طه، (۱۹۳۳)، **في الأدب الجاهلي**، الطبعة الثالثة، قاهرة: مطبعة فاروق.
- دکارت، رنه، (۱۳۷۱)، **اصول فلسفه**، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، تهران: هدی.
- رفیع پور، فرامرز، (۱۳۶۷)، **کند و کارها و پنداشته‌ها**، تهران: نشر انتشارات.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۵)، **تاریخ در ترازو**، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شرفی، محبوبه، (۱۳۸۸)، «نگرشی بر روش‌شناسی ماکس وبر و کاربرد آن در مطالعات و تحقیقات تاریخی»، **تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری**، سال نوزدهم، شماره ۳: ۱۱۶-۹۳.

- فیاض انوش، ابوالحسن، (۱۳۸۹)، «ناکارآمدی ارزش‌زدایی از روایت تاریخی»، *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، سال بیستم، شماره ۶: ۱۴۴-۱۰۷.
- کار، ای، اچ، (۱۳۵۶)، *تاریخ چیست*، ترجمه حسن کامشاد، تهران: انتشارات خوارزمی.
- کالینگوود، آر، جی، (۱۳۸۰)، «آیا مورخ می‌تواند بیطرف باشد؟»، ترجمه عزت‌الله فولادوند، *بخارا*، شماره ۱۸: ۷-۱۹.
- کریم، سامح، (۱۹۷۷)، *معارك طه حسين الأدبية والفكرية*، بیروت: دار القلم .
- کوهن، تامس، (۱۳۸۹)، *ساختار انقلاب‌های علمی*، ترجمه سعید زیبا کلام، تهران: سمت.
- لیتل، دانیل، (۱۳۷۳)، *تبيين در علوم اجتماعی*، ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- محمدی اصل، عباس، (۱۳۹۰)، *جامعه‌شناسی ماکس وبر*، تهران: نشر گل آذین.
- ملکیان، مصطفی، (۱۳۸۷)، *درس گفتار ایمان و تعقل ۲*، قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
- نراقی، احمد، (۱۳۷۳)، «عینیت در علم و رابطه آن با آموزه‌های دینی»، *مجله کیان*، شماره ۲۰: ۲۳-۲۰.
- نوذری، حسینعلی، (۱۳۷۹)، *فلسفه تاریخ، روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری*، تهران: طرح نو.
- وبر ماکس، (۱۳۶۷)، *مفاهیم اساسی در جامعه‌شناسی*، ترجمه احمد صدارتی، تهران: نشر مرکز.
- ویلر، دیوید و جودیت ویلر، (۱۳۸۰)، *تجربه‌گرایی در جامعه‌شناسی*، تهران: کتابفروشی نشر مرکز.
- یاحقی، محمد جعفر و مهدی سیدی، (۱۳۷۵)، *دیپای خسروانی*، تهران: انتشارات جامی .
- Audio, Robert, (1999). **Epistemology**, London & New York: Routledge.
- Oakshatt, (1977) **Experience & It's Methods**, Cambridge university press.
- Weber, M, (1964), **basic concepts of sociology**, New York: the cited press.

قراءة في منهجية التفهّم عند ماكس فيبر على ضوء نقد المنهجية التاريخية لدى طه حسين مع
التأكيد على مقدمة كتاب "في الأدب الجاهلي"

عبدالله حسيني^١*

المُلخَص

"طه حسين" من أبرز الشخصيات المصرية في العشرينيات، وقد خَلَفَ أعمالاً متعدّدة في المجال التاريخي والأدبي. وقد تمكّن من خلال هذه الأعمال أن يلعب دوراً كبيراً في ثقافة العالم العربي المكتوبة في هذه الفترة الزمنية؛ بحيث أنّه أَدَّى دوره في السنّة الفلسفية العربيّة، مثلما قام بذلك "ديكارت" مؤسس المنهج الفلسفي في الغرب. هَدَفَت هذه الدراسة أن تقدّم تحليلاً منهجياً لعلم التاريخ عند طه حسين وذلك على ضوء مقدمة كتابه "في الأدب الجاهلي". وكذلك نظم من خلال الدراسة إلى إلقاء الضوء على نظرة طه حسين التاريخية لبحث في مدى فاعليّته في تدوين الحوادث والوقائع الماضية وتحليلها وذلك على ضوء منهج ماكس فيبر التفهّمي. من النتائج التي توصل إليها البحث هي أنّ علم التاريخ علاوة على أبعاده المعرفيّة؛ يتّسم بالفعل التاريخي أيضاً؛ من هذا المنطلق، فهو لا يمكن أن يكون غريباً عن القيم وفارغاً من الافتراضيات والمباني الفلسفيّة وبصورة عامّة ثقافة الباحث التاريخيّة فحسب، بل هو مبدأ لا يؤخذ به في كتابة التاريخ وتدوينه.

الكلمات الدليلية: التفهّم التقليدي، إبستمولوجيا، المنهجية، طه حسين، في الأدب الجاهلي.